

GERDIEN BERTRAM-TROOST & SIEBREN MIEDEMA

BEZIELD ONDERWIJS

VORMING,
LEVENSBESCHOUWING
EN BURGERSCHAP

NOORDBOEK

INHOUD

<i>Inleiding</i>	7
SAMENLEVING, ONDERWIJS EN RELIGIE	11
1. Over verbijzondering van het onderwijs	13
2. Vrijheid van onderwijs biedt onmisbare ruimte	19
3. Samenwerken om het seculiere tij te keren	25
4. Een pleidooi voor geloofsopvoeding	31
BURGERSCHAP, DIVERSITEIT EN INCLUSIVITEIT	37
5. Pedagogiek versus populisme	39
6. De pedagogiek van de hoop is uiterst actueel	45
7. Opvoeding tot weerbaarheid en zo de stilte breken	51
8. Zingevingsvragen zijn cruciaal in de burgerschapsles	57
9. Diversiteit en goed onderwijs: droom en praktijk	63
10. Weg met die term 'lageropgeleid' in het onderwijs	69
ZORG VOOR LEERKRACHT ÉN LEERLING	75
11. De leerling is geen begin- of eindpunt in het onderwijs	77
12. Pedagogische geborgenheid	83
13. Zorg voor de ziel van leerkrachten	89
14. Hoe behouden scholieren hun motivatie?	94
15. De coronapandemie biedt kansen voor meer bezieling in het onderwijs	101
NIET TE MISSEN IN HET ONDERWIJS	107
16. Beweging en muziek zijn op school onmisbaar	109
17. Seksuele vorming op school en de #MeToo-discussie	115
18. Herdenken, vieren en opvoeden: blijven geloven dat het kan	121

INLEIDING

Beziëld onderwijs, dat is waartoe de essays die in deze bundel samengebracht zijn de lezer wil inspireren en uitnodigen. Wanneer mensen gevraagd wordt naar hun mening over het belang van goed onderwijs, dan wordt praktisch zonder uitzondering gezegd dat onderwijs van het allergrootste belang is voor alle kinderen, jongeren en jongvolwassenen. Onderwijs dient het persoonlijk belang van de leerlingen en studenten en ook een maatschappelijk belang. Op basisscholen, scholen voor voortgezet onderwijs en in het beroeps- en hoger onderwijs worden leerlingen en studenten immers ook toegereust om later volwaardig hun plek in de samenleving in te nemen als burgers van Nederland. Hoewel het belang van onderwijs breed erkend wordt, is er tegelijkertijd sprake van een groeiend lerarentekort. De instroom van nieuwe leraren is laag, de uitval onder met name recent gestarte leraren is hoog. Hier zijn diverse redenen voor te geven. Als een van de belangrijke oorzaken zien wij de toegenomen beheersingsdrang en de vereconomisering van het onderwijs. Kwaliteit van onderwijs lijkt steeds meer gemeten te worden in termen van efficiëntie en 'harde opbrengsten'. Er is steeds minder ruimte voor waar onderwijs ons inziens ten diepste voor bedoeld is: ter stimulering van de brede vorming van kinderen en jongeren.

Van 2017 tot en met 2020 hebben we in het *Friesch Dagblad* in totaal 26 essays gepubliceerd over onderwijs, vorming, levensbeschouwing en burgerschap. We gaan in die essays expliciet in op gebeurtenissen in het onderwijs, van basisschool tot universiteit, die de kern van de praktijk van het onderwijs raken. Maar ook de onderwerpen onderwijsorganisatie, onderwijsbeleid en onderwijspolitiek komen aan bod, omdat die medebepalend en soms ook beperkend zijn voor wat er in die praktijken gebeurt of mogelijk is. Niet zelden zijn we kritisch op ontwikkelingen die gaande zijn, of signaleren we dat relevante zaken onder de mat geveegd worden en dus niet de aandacht krijgen die ze verdienen. Een terugkerend thema in diverse essays is ons pleidooi voor (meer) aandacht voor de levensbeschouwelijke dimensie van het bestaan. Oók in het onderwijs. Niet alleen voor de broodnodige bezieling, maar ook met het oog op de vele samenlevingsvraagstukken waarvoor we staan.

Als professionele pedagogen en betrokken burgers gaat het onderwijs ons zeer aan het hart. We hopen dat door deze bundeling van achttien gericht gekozen essays, die ondergebracht zijn in vier omvattende rubrieken, een breed lezerspubliek nog beter zicht krijgt op het belang van onderwijs en vorming en de trends die daarin te signaleren zijn. En dat de lezer zicht krijgt op waar het naar onze mening nu en ook de komende jaren zeker over moet gaan in het maatschappelijk en politieke debat over de vormgeving, de inhoud en de toekomst van ons onderwijs. Dit alles vanuit de wens dat alle scholen, en allen die daarbij betrokken zijn, gekenmerkt worden door bezieling. Bezield om niet alleen als individu, maar ook als (school)gemeenschap het goede te zoeken voor mens en samenleving. Dat is in onze diverse samenleving geen sinecure, maar wel van groot belang.

Het op gezette tijden schrijven van een essay voor een breder lezerspubliek dwingt je als scribent om begrijpelijk te schrijven en het onderhavige thema goed uit de doeken te doen. Wij hebben ook steeds aan willen sluiten bij de actualiteit van het moment. Het zijn daarom ook deels tijdsdocumenten. Dat karakter van de teksten hebben we goeddeels intact gelaten. De essays zijn met het

oog op de lezer anno 2022 slechts minimaal aangepast. Ook wat de titels betreft. Soms zijn tekstdelen die zeer tijdgebonden waren weggelaten en zijn delen uit niet opgenomen essays benut om de duidelijkheid van onze argumentatie in een bepaald essay nog te versterken.¹

Als academische pedagogen hebben we ook volop gebruik willen maken van ons overzicht over en onze kennis van het veld van onderwijs, opvoeding en vorming. We hebben namelijk gemerkt dat het met het collectieve geheugen over het onderwijs in het voorbije en recente verleden, zowel bij professionals in het veld, binnen hogescholen en universiteiten, maar ook bij beleidsmakers meestal niet florissant gesteld is.

Leerkrachten, docenten, schoolleiders, leden van raden van toezicht, en bestuurders in het onderwijs hebben met enthousiasme en herkenning op onze essays gereageerd. Docenten in het hoger onderwijs hebben een aantal teksten gebruikt in hun colleges en werkgroepen. Wellicht biedt onze bundeling van essays ook mooi introductiemateriaal voor aankomende leerkrachten en docenten, en kan zij ook voor politiek verantwoordelijken op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau als introductie, opfrisser of wake-up call dienen.

Gerdien Bertram-Troost & Siebren Miedema

OEGSTGEEST/ NOORDWIJKERHOUT, JUNI 2022

1 Een iets andere versie van het hier opgenomen hoofdstuk 12 verscheen eerder onder de titel 'Een veilige haven' in D. den Bakker (Red.) (2020). *Geborgenheid. Thuiskomen in de wereld* (pp. 31-38). Meppel: Ten Brink.

**SAMENLEVING,
ONDERWIJS
EN RELIGIE**

1.

OVER VERBIJZONDERING VAN HET ONDERWIJS

SIEBREN MIEDEMA

Het lijkt wel een Kondratieff-cyclus: op gezette tijden laait de discussie over artikel 23 van onze Grondwet weer op. Met name rond landelijke verkiezingen krijgt het thema strijk-en-zet weer een plek op de debatagenda. Is een duaal stelsel van openbaar en bijzonder onderwijs nog wel van deze tijd? Is de onderwijsvrijheid, die in dat artikel geregeld wordt, niet te ver doorgeschoten en daarmee een hinderpaal geworden voor de integratie en dus ook een bedreiging voor de sociale cohesie van de samenleving?

Voortdurend wordt naar voren gebracht dat het onverdedigbaar is dat er in de verhouding 1:2 tussen openbare en bijzondere scholen nauwelijks iets verandert, terwijl er al decennialang sprake is van secularisatie en kerkverlating. Daarbij wordt ook gewezen op cijfers van het CBS. Eind oktober 2018 meldde het CBS dat er voor het eerst minder religieuzen dan niet-religieuzen in Nederland zijn: 49,3 tegenover 50,7 procent. Het lijkt er dus op dat Nederland steeds minder religieus wordt. Het CBS verbindt religiositeit echter met kerkelijkheid en daarop is kritiek gekomen van theologen en religiewetenschappers. Immers, als je religie definieert als de grenservaring die het alledaagse overstijgt, als het hebben van geloofsvoorstellingen, het vertonen van ritueel gedrag of het aanhangen

van waarheden, dan zindert en knispert het juist van de religiositeit in Nederland. Bij het omgaan met existentiële levensvragen willen mensen kunnen vertrouwen op iets wat er al langer is en hen extra verbondenheid biedt. In die situaties hebben we het wel degelijk over andere vormen van religiositeit en zingeving.

Ook in het onderwijs is de omgang met meer traditionele vormen van religiositeit, maar vooral de zoektocht naar nieuwe vormen van religiositeit en de positionering daarvan in de scholen, volop aan de orde. Gelukkig is met het tot stand komen van de basisschool in 1985 het kennisgebied 'geestelijke stromingen' voor alle scholen een verplicht onderdeel van het curriculum geworden. Dat wordt meestal onderwezen in de groepen 7 en 8. De wetgever stelde bij de behandeling van de Wet op het basisonderwijs zeer expliciet dat het louter om kennisverwerving met betrekking tot godsdiensten en levensbeschouwingen zou moeten gaan. Niet om godsdienstonderwijs of levensbeschouwelijk onderwijs. Kennis die op objectieve en neutrale wijze onderwezen dient te worden. De objectiviteit en neutraliteit van geestelijke stromingen werd geplaatst tegenover de subjectiviteit van godsdienstonderwijs of levensbeschouwelijk onderwijs. Toentertijd werd als motivering voor de invoering van dit kennisgebied en het themagebied 'intercultureel onderwijs' gegeven dat deze noodzakelijk geacht werden vanwege het groeiende multireligieuze en multiculturele karakter van de Nederlandse samenleving. De aandacht hiervoor maakt in elk geval duidelijk dat ook toen al het belang werd ingezien om kinderen pedagogisch te begeleiden bij hun levensbeschouwelijke ontwikkeling in die religieuze en cultureel pluriforme samenleving.

Pedagoog Wim Westerman maakte in 2001 in zijn proefschrift met de titel *Ongewenste objectiviteit* klip en klaar duidelijk dat die zogenoemde objectiviteit niet mogelijk is, omdat ook bij het aanbieden van kennis altijd waarden in het geding zijn. Westerman is daarnaast van mening dat die objectiviteit ongewenst is. Het gaat in het onderwijs immers om de persoonsvorming van de leerlingen en daarbij betreft het nooit op zichzelf staande, geheel waardevrije kennisbestanden. De waardegeladenheid ervan moeten de leerlingen juist leren ontdekken. Ze dienen uitgedaagd te worden

om zich daartoe gaandeweg in groeiende verantwoordelijkheid te verhouden en zich af te vragen hoe zij hier tegenover staan en wat dit voor hen zelf betekent met het oog op visie, oordeel en praktisch handelen.

Vanaf 2010 is in twee slagen in de *Kennisbasis voor geestelijke stromingen* voor de Pabo's de levensbeschouwelijke persoonsvorming van de leerlingen gelukkig meer en meer centraal komen te staan. De leidende vraag daarbij is of de leerlingen de inhouden van het onderwijsaanbod ook een plek kunnen geven in hun eigen levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling. Uiteraard is die persoonsvorming een doorgaand proces gedurende de gehele schooltijd en eigenlijk een levenslang leer- en ontwikkelingsproces (levenslang levensbeschouwelijk leren). Bij dat proces worden de leerlingen ondersteund door hun leerkrachten, zodat ze als persoon kunnen floreren.

In 2017 werd op verschillende momenten herdacht dat honderd jaar eerder de onderwijspacificatie grondwettelijk werd vastgelegd. Als vervolg op de onderwijsvrijheid die in 1848 in de Grondwet was vastgelegd, kwam in 1917 de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot stand. Historisch gesproken zien we dat er vanaf 1848 tot ongeveer 1920 sprake was van een interpretatie van de onderwijsvrijheid in ruime zin. Het gaat dan om de pedagogische identiteit of de pedagogische zelfstandigheid van de school.

Vanaf 1920 is deze bredere interpretatie in onderwijspolitiek en onderwijsbeleid geleidelijk vervangen door een engere, namelijk in de zin van de godsdienstige of levensbeschouwelijke identiteit van de school. Juist die smallere interpretatie van het begrip 'onderwijsvrijheid' heeft bij de met name na de Tweede Wereldoorlog veranderde maatschappelijke omstandigheden als ontzuiling, kerkverlating en secularisatie niet zozeer de vraag doen opwerpen naar de legitimiteit van de onderwijsvrijheid, maar wel die naar de legitimiteit van de verhouding van openbare en bijzondere scholen. Een verhouding die door de tijd heen tamelijk gelijk is gebleven. Hoewel 'open bijzondere scholen' zich ook in rapport met de tijd op een open en gastvrije manier presenteren en op geen enkele manier leerlingen willen bekeren of naar een geloofsgemeenschap

willen toeleiden, leverde en levert die ongeveer gelijk gebleven ratio, zoals al is opgemerkt, voortdurend irritatie op bij tegenstanders van het bijzonder onderwijs. Uitgangspunt daarbij is de volgende simplistische gedachte: ‘Minder kerkgangers, dus hierdoor minder ouders die voor bijzonder onderwijs kunnen kiezen.’ De informatie dat, zoals blijkt uit empirisch onderzoek, keuzemotieven van ouders gebaseerd zijn op een mix van een aantal voor hen relevante keuzeaspecten wil er bij velen maar niet ingaan.

De laatste jaren zijn er voorstellen gedaan om op een nieuwe wijze invulling te geven aan de vrijheid van onderwijs. Meestal gaat het daarbij vooral om de juridische aspecten die hierbij in het geding kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld de inhoudsbepaling van het begrip ‘richting’ of het onverkort in stand houden van het duale onderwijsstelsel van openbaar en bijzonder onderwijs.

De Onderwijsraad heeft in 2012 een zeer interessant advies uitgebracht en daarin voorgesteld dat onder de noemer ‘richtingvrije scholenplanning’ het begrip ‘richting’ voor bijzondere scholen verruimd zou kunnen worden. In die zin dat scholen met een veelheid aan levensbeschouwelijke of religieuze oriëntaties, en ook relatief nieuwe levensbeschouwelijke oriëntaties in ons land, zoals de boeddhistische, en ook scholen op basis van pedagogische visies, gesticht mogen worden als bijzondere school.

Ten aanzien van de vrijheid van onderwijs geeft de Onderwijsraad aan dat ook openbare scholen binnen artikel 23 een zekere vrijheid hebben om het onderwijs naar eigen overtuiging in te richten. Het openbaar onderwijs kent ook een zekere bescherming ten aanzien van de overheid als het gaat om de pedagogische autonomie. Dit houdt in dat er ruimte is voor het kiezen van eigen les- en leer-materiaal en voor het toepassen van een bepaald onderwijs-pedagogisch concept in het onderwijs. De Onderwijsraad geeft daarbij aan dat de neutraliteit van het Nederlandse openbaar onderwijs niet betekent dat er geen aandacht kan zijn voor religie en levensbeschouwing, maar wel dat dit op een onpartijdige manier gebeurt.

Het openbaar onderwijs is bovendien sinds het begin van de jaren negentig op ruime schaal verzelfstandigd ten opzichte van de ge-

meente. Dat is meestal in een stichtingsvorm, die naast de verenigingsvorm ook in het bijzonder onderwijs meer gangbaar is geworden. Veel openbare scholen zijn op deze manier opgeschoven van een publiekrechtelijke organisatievorm naar een privaatrechtelijke, waarmee, zoals ik het zou willen karakteriseren, de verbijzondering van het openbaar onderwijs al meer dan vijftig jaar vorm krijgt. Met het oog op deze dus al in de jaren negentig in gang gezette ontwikkeling van verbijzondering van het openbaar onderwijs zou ik willen pleiten voor algemeen openbaar onderwijs, maar lijkt het me logischer de verdere verbijzondering van ons stelsel ter hand te nemen. Op weg dus naar 'alle onderwijs bijzonder'. Want het is mijns inziens ondertussen duidelijk genoeg geworden dat vooral het duale stelsel een sta-in-de-weg is voor constructief onderwijsbeleid en een constructieve vormgeving van het onderwijs in de Nederlandse scholen in een post-seculiere tijd. Met die verbijzondering kunnen alle scholen, als scholen-in-context en met een grote eigenheid, uitgedaagd worden in relatieve autonomie het vormgeven van hun aanbod ter hand te nemen met aandacht voor goed onderwijs. Goed onderwijs, dus inclusief burgerschapsvorming en levensbeschouwelijke vorming. Daarmee kan een eigentijdse vormgeving van de vrijheid van onderwijs geconcretiseerd worden en kunnen de eerder belemmerende dan behulpzame aspecten van het duale stelsel teniet worden gedaan.

De vrijheid van onderwijs moet dus versterkt worden om professionals en partners, zoals ouders, maatschappelijke organisaties en anderen, als spelers op het maatschappelijk middenveld hun eigen pedagogische verantwoordelijkheid weer ten volle terug te geven. Zo kan ook tegenwicht geboden worden aan een te grote nadruk op de basics in het onderwijs, op de bijdrage aan de kenniseconomie met als hoofddoel voor het onderwijs het toeleiden van jongeren naar een plek op de arbeidsmarkt en op een louter cognitieve invulling van het onderwijs. Ook kan er een eind komen aan de doorgesloten afrekencultuur en de sterke nadruk op meetbare resultaten, op basis van het adagium 'meten is weten'. Gelukkig is de afgelopen jaren het thema 'vorming/Bildung' weer nadrukkelijk op de agenda gezet. Hiermee heeft het eigenaarschap van scholen

en professionals een flinke impuls gekregen en is de aandacht ook weer gericht op de brede persoonsvorming van de leerlingen. Het wel degelijk gevoelde regiem van wantrouwen van de zijde van het ministerie van OCW, zoals dat tot uiting kwam in onderwijsbeleid en onderwijspolitiek, en de rol van de Inspectie van het Onderwijs richting scholen, is omgebogen in het toekennen van eigen verantwoordelijkheid aan scholen. De Inspectie is daarbij eerder spiegelend en ondersteunend dan uitsluitend controlerend.

Er zit natuurlijk wel een prijskaartje aan die toekenning van relatieve autonomie aan het onderwijs en ook aan de verbijzondering van scholen als uitvloeisel van de vrijheid van onderwijs. Die verbijzondering raakt namelijk direct de vraag naar de doordachte en actieve pedagogisch-didactische vormgeving van elke school en ook de plek van levensbeschouwelijke vorming en burgerschapsvorming daarbinnen. Onderwijsvrijheid impliceert namelijk per definitie ook het publiekelijk willen afleggen van maatschappelijke verantwoording. Dat vergt een duidelijke doelstelling van de scholen. Hoe formuleren wij de kerndoelstelling voor ons professionele handelen met het oog op de aan onze onderwijs-pedagogische zorg toevertrouwde leerlingen?

Geheel in lijn met de bredere, pedagogische invulling van de vrijheid van onderwijs zou ik die doelstelling, met het oog op de leerlingen in algemene zin, als volgt willen formuleren: het leren functioneren in een democratische samenleving, en de eigen, brede persoonsvorming of identiteitsontwikkeling van elke leerling. Elk kind op elke school heeft recht op zo'n brede vorming. Hier ligt een pedagogisch-politieke taakstelling voor alle scholen, maar er ligt ook de politiek-pedagogische taak voor de overheid om de specifieke vormgeving van de algemene doelstelling van elke school te faciliteren en door adequaat flankerend beleid mogelijk te maken en te ondersteunen dat die doelstelling ook wordt waargemaakt.